

συν. 1900-1901

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

"ΑΡΜΟΝΙΑΣ"

Εξεδόθησαν ὡς ὅτι σελίδες 1-160 (ἀνὰ

Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ

1900-1901

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ βυζαντιακὴ τέχνη, ἥτις οὐχὶ σπανίως ἐγένετο ἀντικείμενον χλεύης καὶ ὀνειδισμῶν τῶν τεχνοκριτῶν τῆς Δύσεως, ἀπὸ τινων δεκαετηρίδων ἤρξατο βαθμιαίως ἐφελκύνουσα τὴν εὐνοίαν τῶν τέως δυσμενῶς πρὸς αὐτὴν διακειμένων, μάλιστα τῶν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀσχολουμένων. Παρῆλθον ἤδη εὐτυχῶς οἱ χρόνοι τῆς κατ' ἐπιπολὴν καὶ ἐκ προκαταλήψεως μελέτης τοῦ Βυζαντινισμοῦ. Διὰ τῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεων ἰδίᾳ Γάλλων καὶ Γάσσων βυζαντινολόγων ἤρξατο κατὰ μικρὸν διασκεδαζομένη ἡ ἀγλὴς ἥτις περιέβαλε τὴν βυζαντιακὴν τέχνην, δικαιοτέρον δὲ κρίνεται νῦν αὕτη, συγκρινομένη μάλιστα πρὸς τὴν σύγχρονον ἐν τῇ Δύσει τέχνην. Πολύτιμα εἶναι τὰ ὁσημέραι καρπούμενα ὑπὸ τῆς καθόλου ἀρχαιολογίας ὠφελήματα ἐκ τῆς ἐπιμελοῦς ἐρεῦνης τῶν βυζαντιακῶν μνημείων, ἐκ δὲ τῶν ποικίλων θεμάτων ἅτινα ἀπασχολοῦσι τοὺς περὶ τὴν τέχνην ταύτην διατρίβοντας διαφωτίζονται σπουδαίως καὶ πολλὰ ἄλλα σκοτινὰ ζητήματα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν. Αἱ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους γινόμεναι ἐν τῷ πεδίῳ τούτῳ ἐργασίαι εἶναι τοσαῦται καὶ τοιαύτης σπουδαιότητος, ὥστε δι' αὐτῶν ἄρδην ν' ἀνατρέπωνται μέχρι τῆς χθὲς σχεδὸν ἐπικρατοῦσαι γνώμαι κορυφαίων πολλάκις μεσαιωνοδιφῶν. Ἦδη παρὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους ἐρευνητὰς τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, τὸν Texier, τὸν Didron, τὸν Labarte, τὸν Salzenberg, τὸν Unger, προσετέθη χορεία ὅλη ἐπιφανῶν βυζαντινολόγων, ὁ Kondakov, ὁ Strzygowski, ὁ Bayet, ὁ Schlumberger, ὁ Diehl, ὁ Millet, ὁ Brockhaus, ὁ Pavlovskij, ὁ Ajnalov, ὁ Redin, ἵνα περιορισθῶμεν εἰς τοὺς γνωριμωτέρους, σκαπανεῖς ἀκάματοι, οἵτινες ἐφώτισαν διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπλότης τὰς σκοτινὰς τρίβους τῆς τέχνης ταύτης καὶ ὧν εὐγνωμόνως πάντοτε θ' ἀναμνησκῆται ὁ μελετῶν τὰ βυζαντιακὰ μνημεῖα. Πλὴν δὲ τῶν ποικίλων ἄλλων περιοδικῶν βιβλίων ἐν οἷς καταχωρίζονται παντοῖαι εἰς τὴν

βυζαντιακὴν τέχνην συμβολαί, ἤδη ὑφίστανται δύο σπουδαιόταται ἐστίαι ἀναζωπυροῦσαι τὸ ὑπὲρ αὐτῆς ἐνδιαφέρον, ἡ ἐν Μονάχῳ «Byzantinische Zeitschrift» καὶ τὰ «Vizantinijskij Vreménik» τῆς Πετροπόλεως. Ἀμφότερα τὰ περιοδικὰ ταῦτα σπουδαῖον αὐτῶν τμήμα ἀφιερῶσιν εἰς τὴν βυζαντιακὴν τέχνην, οὐ σμικρὸν δὲ συνέβαλον εἰς τὴν ἀκμὴν εἰς ἣν τείνουσιν ὁσημέραι αἱ περὶ αὐτὴν σπουδαί. Πλὴν δὲ τούτων ἀνάγκη τὰ μνημονευθῆ ἑνταῦθα καὶ ἡ ἀπό τιнос ἐπ' αἰσίοις οἰωνοῖς ἀρξαμένη δημοσίευσις μεγάλης σειρᾶς μονογραφιῶν περὶ τῶν σπουδαιοτάτων βυζαντιακῶν μνημείων ὑπὸ Γάλλων βυζαντινολόγων τῇ ἀρωγῇ τοῦ γαλλικοῦ τῆς παιδείας ὑπουργείου, ἥτις μέλλει τὰ προσθέσει πολυτιμώτατα κεφάλαια εἰς τὰς περὶ τῆς τέχνης ταύτης γνώσεις ἡμῶν.

Τῆς βυζαντιακῆς τέχνης ἡ ἱστορία χάριν τῶν πολλῶν εἶναι ἀντικείμενον τοῦ παρόντος βιβλίου. Περὶ αὐτῆς μέχρι τοῦδε δὲν ἐγράφησαν ὑπὸ τὴν καθόλικωτέραν αὐτῆς μορφὴν εἰμὶ δύο πλήρη ἔργα, τὸ ἀρχαιότερον τοῦ Γερμανοῦ Unger ἐν τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τῶν Ersch καὶ Gruber τόμ. 84: Byzantinische Kunst, καὶ τὸ νεώτερον τοῦ Γάλλου C. Bayet L'art byzantin ἐν τῇ σειρᾷ τῆς Bibliothèque de l'enseignement des beaux-arts. Μερικώτερον δὲ εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ρώσου βυζαντινολόγου Kondakov ἐκδοθέν, τὸ φέρον τὸν τίτλον «Histoire de l'art byzantin d'après les miniatures» (2 τόμοι).

Παρ' ἡμῶν ἐξαιρέσει τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ κ. Γ. Μαυρογιάννη «Βυζαντινὴ τέχνη καὶ Βυζαντινοὶ καλλιτέχναι» οὐδὲν ἕτερον κατ' ἀξίαν ἐγράφη περὶ τῆς καθόλου βυζαντιακῆς τέχνης, καίτοι δὲν ἐλλείπουν ἀξιόλογοί τινες μονογραφίαι καὶ διατριβαὶ περὶ ὠρισμένων μνημείων. Ἀλλὰ τὸ ὁσημέραι καταπληκτικῶς αὐξάνον πλῆθος τῶν μελετῶν, δι' ὧν διαφωτίζεται ἐν ταῖς λεπτομερίαις αὐτῆς ἡ βυζαντιακὴ τέχνη καὶ ἐπανορθοῦνται πλημμελεῖς γινώμαι ἐπικρατοῦσαι τέως, καθίστα ἀναγκαίαν καὶ παρ' ἡμῶν μονογραφίαν πλήρη περὶ αὐτῆς διατρέβουσαν κυρίως εἰς τὴν ἔρευναν αὐτῶν τῶν μνημείων καὶ ἀποφεύγουσαν ἀσκοποὺς ἐπαναλήψεις τετριμμένων ἤδη θεωριῶν περὶ τῆς τέχνης ταύτης.

Δεκέμβριος 1900.

K. M. K.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΠΡΟ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Καίτοι αἱ ἀρχαὶ τῆς βυζαντιακῆς τέχνης, αἵτινες ἀπὸ γενικωτέρας ἀπόψεως ἐτίθεντο εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διὰ τῶν νεωτάτων ἐρευνῶν ἀποδείκνυται ὅτι ἀνέρχονται εἰς ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν, εἰς τὰς Δ' καὶ Ε' ἑκατονταετηρίδας¹, οὐχ ἥττον βέβαιον ἀπομένει ὅτι τὸν καθολικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις ἰδίᾳ ὅμως ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἢ τέχνῃ ἔλαβεν ἐπὶ τοῦ μεγαλοπράγμονος ἐκείνου αὐτοκράτορος, ὅστις διὰ τοῦ ἀριστοτεχνήματος τοῦ Ἀνθεμίου καὶ τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τῶν ἄλλων συγχρόνων αὐτῷ ναῶν ἔθηκεν ἀπαρασάλευτα τὰ θεμέλια τέχνης ἀκμαίας, ἥτις ὑπὸ παντοίων περιπετειῶν καὶ ἐπιδράσεων μετασχηματιζομένη παρέμεινεν ὅμως κατ' οὐσίαν ἡ αὐτὴ μέχρι τῆς ἡμέρας καθ' ἣν ἐσθέννυτο καὶ ἡ τελευταία λαμπηδὼν τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τοῦ χειμάρρου τῶν Ὁσμανιδῶν. Ἀληθῶς διὰ τῆς ιδρύσεως τῶν ναῶν Ἀγίας Σοφίας, Σεργίου καὶ Βάκχου, Ἀγίου Βιταλίου, οὐ μόνον κατορθώθη νὰ δοθῶσιν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν νέοι ιδιόρρυθμοι τύποι, ἀλλὰ παρήχθησαν συγχρόνως καὶ τῶν τύπων τούτων τὰ ἄριστα καλλιτεχνήματα, ἅτινα δὲν ἔπαυσαν νὰ εἶναι τὰ πρότυπα ἐξ ὧν ἀπέρρευσαν πᾶσαι αἱ παραλλαγαὶ τῶν βυζαντιακῶν ναῶν καὶ εἰς ᾧ ἀπέβλεπον οἱ Βυζαντινοὶ ἀρχιτέκτονες ἐπὶ ὀκτὼ ἑκατονταετηρίδας. Ἀλλὰ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν περιπετειῶν τῆς βυζαντιακῆς τέχνης διὰ τοσούτων πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν καταιγίδων οὐ σμικρὸν συμβάλλει ἡ ἐκ προοιμίου ἀφήγησις τῶν μεταβολῶν ἃς ὑπέστη ἡ καθόλου χριστιανικὴ τέχνη μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀναγκαιοτάτη εἶναι ἡ γνῶσις τῶν περιστάσεων αἵτινες ἐδημιούργησαν τὴν πρώτην χριστιανικὴν τέχνην καὶ ἐμόρ-

¹ Strzygowski, Byz. Zeitschrift. I (1892) σελ. 66 κ. ἐξ.

φωσαν μονίμως βραδύτερον εἰς ἰδίαν αὐτοτελή καὶ ἀνεξάρτητον. Σταθμὸν σπουδαιότατον ἐν τῇ ἀρχαίᾳ χριστιανικῇ τέχνῃ σημειοῖ ἡ ἰδρυσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁποῖαν δὲ σημασίαν ἔσχεν ἡ νέα πρωτεύουσα εἰς τὴν ἀρχικὴν διαμόρφωσιν τῆς βυζαντικῆς τέχνης, ἐπαρκῶς ἤδη κατεδείχθη¹. Διὰ τῆς ἀναμίξεως στοιχείων ἀνομοίων, ῥωμαϊκῶν, ἀλεξανδρινῶν, συριακῶν κ.λ. συνεπήχθη κατὰ μικρὸν τέχνη ἰδιόρρυθμος, ἥς αἱ κύρια ἰδιότητες καθορῶνται ἐναργῶς ἐν τῇ βαθμιαίᾳ ὑποχωρήσει τῆς γλυπτικῆς εἰς τὴν διακοσμητικὴν. Ἀλλὰ εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῆς διαμορφώσεως ταύτης οὐ σμικρὸν συμβάλλει ἡ ἀφήγησις τῆς γενέσεως καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πρώτης χριστιανικῆς τέχνης, ἥτις καίτοι πόρρω ἀφίσταται τῆς μετὰ ταῦτα οὐχ ἥττον ἔχει πρὸς ἐκείνην ποιᾶν τινα ἀναλογίαν δικαιολογουμένην ἐκ τῆς ταυτότητος τῶν αἰσθημάτων τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς ἐποχάς.

Διὰ τοῦτο ἐνομίσαμεν ὅτι ἐν βιβλίῳ πραγματευομένῳ περὶ βυζαντικῆς τέχνης δὲν ἠδυνάμεθα ν' ἀντιπαρέλθωμεν ἐν σιγῇ τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀρχέγονον τέχνην τῶν χριστιανῶν.

¹ Strzygowski, αὐτόθι· πρὸς Krumbacher, Ἱστορίαν βυζ. λογοτεχνίας (μετάφρ. Σωτηριάδου) τομ. Α' σελ. 12.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Η ΑΡΧΕΓΟΝΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ

Αἱ πολυθρύλητοι νεκροπόλεις τῶν πρώτων χριστιανῶν, αἱ κατακόμβαι, εἶναι αὐτόχρημα πολύτιμα μουσεῖα διὰ τὴν ἀρχέγονον τέχνην. Ἐν αὐταῖς περιεσώθησαν τὰ πρῶτα ἀπλᾶ καὶ ἀφελῆ τοῦ νέου θρησκευματος ἔργα, δι' ὧν ἐπὶ τρεῖς ἑκατονταετηρίδας τὰ πλήθη τῶν πιστῶν εἰθισμένα εἰς τὰ ὁμοιώματα ἠθέλησαν ν' ἀναπαραστήσωσιν ἐν σχήματι αἰσθητῶ τὰ δόγματα, τὰς πεποιθήσεις καὶ τὰς ἐλπίδας αὐτῶν.

Τὸ ὄνομα κατακόμβαι, ὅπερ ἀπεδόθη κοινῶς εἰς πάντα τὰ ὑπόγεια χριστιανικὰ νεκροταφεῖα, ἐπλάσθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἐν Ῥώμῃ νεκροταφεῖον τὸ κείμενον ὑπὸ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Σεβαστιανοῦ ἐν τῇ Ἀππία ὁδῷ, ὅπερ ἀνέκαθεν ἐκαλεῖτο *coemeterium ad catacumbas*¹. Ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐκαλοῦντο ταῦτα κοιμητήρια (ἢ *areae* ἢ *cryptae*), ὄνομα ὅπερ ὑπεδήλου τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀναμεινόμενην ἀνάστασιν νεκρῶν. Τοιαῦτα ὑπόγεια χριστιανικὰ νεκροταφεῖα περιεσώθησαν πολλαχοῦ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς· σπουδαιότατα ἐξ αὐτῶν εἶναι τὰ ἐν Ῥώμῃ πασίγνωστα, ἀριθμούμενα πλέον ἢ ἐξήκοντα, τὸ ἐν Νεαπόλει καλούμενον τοῦ Ἁγίου Ἰαννουαρίου (*San Genaro dei Poveri*), τὰ ἐν Σικελίᾳ (Συρακούσαις, Ἀκράγαντι, *Naro*, *Nonna Ligora*), τὸ ἐν Κυρήνῃ, τὸ ἐν Μήλῳ καὶ τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Διὰ τὴν χριστιανικὴν ὁμῶς τέχνην σημασίαν μεγάλην ἔχουσι μάλιστα τὰ τῆς Ἀλεξανδρείας, Συρακουσῶν, Νεαπόλεως καὶ Ῥώμης. Τῆς αἰωνίας πόλεως ἰδίᾳ αἱ χριστιανικαὶ νεκροπόλεις, αἵτινες καὶ ἔτυχον λεπτομερεστέρας καὶ ἐπιστημονικωτέρας μελέτης, παρέσχον τοῖς ἀρχαιολόγοις τὰ ἀφθονώτερα καὶ ποικιλώτερα μνημεῖα ἅτινα ἀπομένουσιν ἡμῖν ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐκείνης ἐποχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ². Ἐκ τῆς γνώ-

¹ Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι πιθανῶς τοπογραφικῆς σημασίας, ὡς καὶ ὁ ἐγγύς κείμενος ἱππόδρομος τοῦ Μαξεντίου, ὁ καλούμενος *circus ad catacumbas*. Ἰδε V. Schultze, *Die Katakomben* σελ. 39, πρὸς τὸ αὐτοῦ *Archäologie der althristlichen Kunst* σελ. 137.

² Ἡ ἔρευνα τῶν ῥωμαϊκῶν κατακομβῶν ἤρξατο ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1578, ὁπότε τυχαία ἀνακάλυψις ὑπογείου τάφου ἐν τῇ *Salara* ὁδῷ παρέσχε τὴν πρώτην πρὸς τοῦτο ἀφορμὴν. Εἰς τὴν μελέτην τῶν κατακομβῶν πρῶτος τότε

σεως δὲ τῶν ἐν αὐταῖς περιωθέντων ἔργων δύναται τις νὰ σχηματίσῃ ἀκριβῆ καὶ πλήρη εἰκόνα τῆς ἀρχηγόνου τέχνης τῶν χριστιανῶν¹.

Ἡ γένεσις τῶν περίξ τῆς Ῥώμης ἐκτεταμένων τούτων νεκροπόλεων, αἵτινες περιβάλλουσιν αὐτὴν δι' ὑπογείου κύκλου, ὀφείλεται πρωτίστως εἰς ῥωμαϊκὸν νόμον ὄντα ἐν χρήσει κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους καὶ ἐφαρμοζόμενον κοινῶς, καθ' ὃν ἀπηγορεύετο ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως², οὐχ ἥττον δὲ συνετέλεσεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ στοργὴ ἣν πρὸς ἀλλήλους ἔτρεφον οἱ πρῶτοι χριστιανοί, οἵτινες ἤθελον καὶ μετὰ θάνατον νὰ ὦσιν ἡνωμένοι ὡς ἦσαν ἐν τῇ ζωῇ. Αἱ ἀρχαιόταται τῶν κατακομβῶν ἀνέρχονται εἰς τὴν Α' ἑκατονταετηρίδα, αἱ δὲ τελευταῖαι εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς Δ'. Νεώταται πασῶν εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰουλίου ἰδρυθεῖσαι κατὰ τὰ ἔτη 336—347.

Ἐπικράτησεν ἄλλοτε ἡ γνώμη, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐχρησιμοποίησαν πρὸς ταφὴν ἐγκαταλελειμμένα λατομεῖα, ἅτινα αὐτοὶ μόνον ἐμεγέθυνον, ἀλλ' αἱ νεώτεραι ἐρευναι ἀπέδειξαν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀνυπόστατον· νῦν εἶναι κοινῶς ἀποδεκτόν, ὅτι αἱ ὑπόγειοι αὗται στοαὶ ὠρύχθησαν ὀρισμένως ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ὅπως χρησιμεύσωσιν αὐτοῖς πρὸς ταφὴν. Εὗρηνται δ' αἱ κατακόμβαι μόνον σχεδὸν ἐν τοῖς στρώμασι τοῦ μαλακοῦ πώρου (tufo graxolare) ἐξ οὗ συνίστανται οἱ πλείστοι τῶν περίξ τῆς Ῥώμης λόφων.

διέτριψεν ὁ A. Bosio, οὗτινος τὸ περὶ αὐτῶν σύγγραμμα (Roma sotterranea) ἐξεδόθη ἐν Ῥώμῃ, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἐν ἔτει 1632. Βραδύτερον αἱ ἐρευναι ἐξηκολούθησαν μετὰ πολλοῦ ζήλου, ἀξιόλογα δὲ περὶ αὐτῶν ἔργα ἐδημοσίευσαν κατὰ τὴν ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα κυρίως ὁ Boldetti καὶ ὁ Bottari, ἀλλ' ἡ τιμὴ τῆς πλήρους καὶ ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν κατακομβῶν ὀφείλεται εἰς δύο χριστιανολόγους τῆς ΙΘ' ἑκατονταετηρίδος, τὸν Marchi, οὗτινος καρπὸς τῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξεν ἡ Architettura della Roma sotterranea christiana δημοσιευθεῖσα ἐν Ῥώμῃ τῷ 1844, καὶ μάλιστα εἰς τὸν ἐπιφανῆ G. B. de Rossi, οὗτινος τὸ κλασσικὸν ἔργον Roma sotterranea (ἐν Ῥώμῃ, 3 τόμοι, 1864, 1867, 1877) ἀποτελεῖ τὴν πολυτιμοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν χριστιανικῶν νεκροπόλεων τῆς Ῥώμης. Οὐχ ἥττον δὲ καὶ ἄλλοι πλὴν αὐτῶν ἡσχολήθησαν εἰς τὴν ἐρευναν τῶν κατακομβῶν, ὧν γνωστότεροι εἶναι οἱ Marucchi, Armellini, Garrucci, Piper, Kraus καὶ Schultze, οὗ τὸ ἔργον Die Katakomben εἶναι τὸ ἄριστον ἐκ τῶν νεωτέρων.

¹ Αἱ σπουδαιότεραι τῶν κατακομβῶν τῆς Ῥώμης εἶναι αἱ τοῦ Ἀγίου Καλλίστου, Ἀγίας Δομιτίλλης, Ἀγίου Πρετεστάτου, Ἀγίας Πρισκίλλης, Ἀγίας Ἀγνῆς καὶ Ἀγίου Σεβαστιανοῦ.

² Πᾶσαι αἱ κατακόμβαι τῆς Ῥώμης εὗρηνται μεταξύ τοῦ πρώτου καὶ τρίτου χιλιομέτρου ἐκείθεν τοῦ περιβάλλου τοῦ Αὐρηλιανοῦ.

Τὸ ἀνέκαθεν παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἐπικρατοῦν ἔθιμον νὰ διατηρῶσιν ἐπὶ μακρὸν νεκρικὰ μνημεῖα ἀποτελούμενα ἐκ πολλῶν λαξευτῶν τάφων (columbaria) εἴτε πρὸς ταφὴν μελῶν τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, εἴτε ἀτόμων ἀνηκόντων εἰς τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἢ ἄλλην ἐταιρείαν (collegia), ἠκολούθησαν καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοί. Αἱ κατακόμβαι δύνανται ὡσαύτως νὰ διαιρεθῶσιν εἰς οἰκογενειακάς, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ὀνόματα ἐνίων ἐξ αὐτῶν Balbina, Lucina, Pontiana, Maxima, Domitilla, Pre-

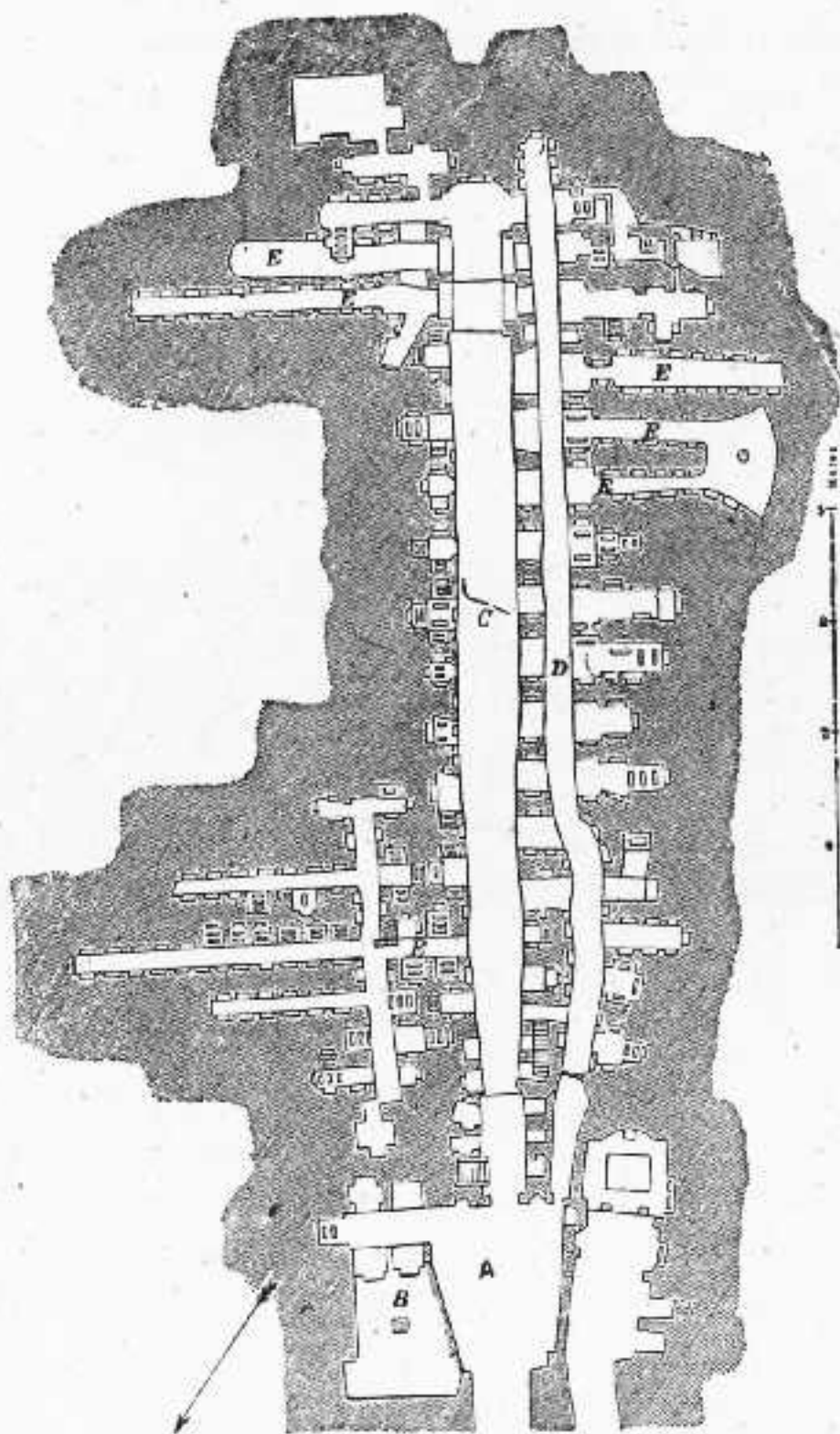
Εἰκ. I. Διάγραμμα τῶν κατακομβῶν τῆς Ἁγίας Ἀγνῆς (Schultze) ¹.

textate κτλ., αἵτινες εἶναι καὶ αἱ ἀρχαιότεραι, καὶ εἰς τὰς ἀναλόγους τῆς ἄλλης τῶν ἐθνικῶν κατηγορίας (collegia), αἵτινες βραδύτερον, κατὰ τὴν Γ' ἰδίᾳ ἐκατονταετηρίδα, ἐπεκράτησαν καὶ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς.

Τὸ πολὺπλοκον δίκτυον τῶν στοῶν ἐν ταῖς κατακόμβαις, ὅπερ νῦν δίδει αὐταῖς ὅψιν λαβυρίνθων, ἐσχηματίσθη βαθμιαίως ὑπὸ τῶν ἐκάστοτε παρουσιαζομένων ἀναγκῶν πρὸς εὐρυνσιν τῶν κοιμητηρίων. Ἡ ἀρχικὴ διάθεσις αὐτῶν ἦτο ἀπλουστάτη· τὸ πρῶτον ἠρκέσθησαν ὀρύσσοντες

¹ Ἡ εἰκὼν αὕτη ὡς καὶ πᾶσαι αἱ κατωτέρω σημειούμεναι διὰ τοῦ ὀνόματος Schultze ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ Archäologie der alchristlichen Kunst.

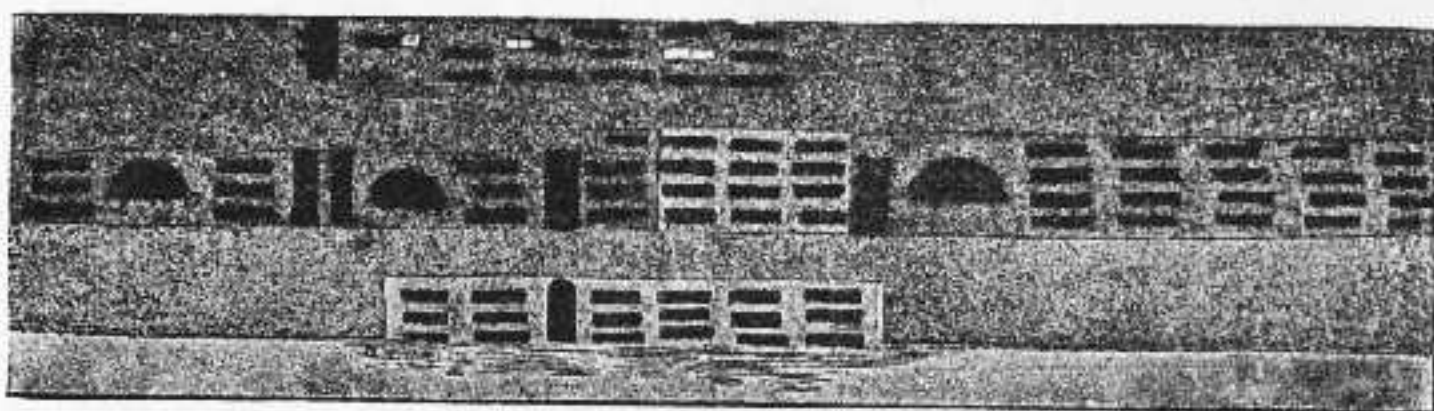
στοάς κατ' εὐθείαν διεύθυνσιν ἐξ ὠρισμένου βάρους εἰς ὃ ἔφθανε κλίμαξ τις ἐπέχουσα θέσιν εἰσόδου. Αἱ στοαὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στεναὶ (συνήθως πλάτους ἀπὸ 0,85 μέχρι 1,30, σπανίως δὲ εὐρύτεραι, 1,60 μέχρι 2 μέτρων) καὶ χαμηλαὶ (2,60 μέχρι 3,80), ἔνεκα τῆς μαλακότητος

Εἰκ. 2. Λιάγραμμα τῶν κατακομβῶν τοῦ Ἁγίου Ἰανουαρίου (Schultze).

τοῦ πώρου ὅστις καθίστα κινδυνώδη τὴν ὀρυξιν εὐρέων στοῶν, ὡς ἐν Νεαπόλει καὶ ἀλλαχοῦ. Βραδύτερον δὲ καὶ αἱ τῆς πολιτείας διωγμοὶ ἠνάγκασαν τοὺς πιστοὺς νὰ ὀρύσσωσι χάριν ἀσφαλείας ἔτι στενοτέρας στοάς (0,50 περίπου). Τὰς πρώτας εὐθείας στοάς κατὰ μικρὸν πολλαπλασιαζομένας ἤρξαντο συνδέοντες δι' ἄλλων ἐγκαρσίων, κατέστησαν δὲ

ταύτας πολλῶ ὑψηλοτέρας καὶ ἐπεξέτεινον τὸν πρότερον περιορισμένον χώρον τῶν κατακομβῶν διὰ ποικίλων ἀκανονίστων ἐπεκτάσεων, δι' ὧν πολλάκις συνεδέθησαν κοιμητήρια τέως κεχωρισμένα. Ὑπόδειγμα τελειότερον τοιαύτης δαιδαλώδους διαθέσεως εἶναι αἱ κατακόμβαι τοῦ Ἀγίου Καλλίστου, ἐν μικροτέρῳ δὲ μέτρῳ αἱ τῆς Ἀγίας Ἀγνῆς (εἰκ. 1). Διάφορον ὅλως διάταξιν τῶν ῥωμαϊκῶν παρουσιάζουσιν ἄλλαι κατακόμβαι, ἀποτελούμεναι ἐκ μιᾶς κυρίας καὶ εὐρείας στοᾶς, φερούσης εἰς τὰ πλάγια πολλὰς ἄλλας μικροτέρας ἐν εἵδει ἐγκαρσίων ἀποφύσεων. Ὑπόδειγμα τοιαύτης διατάξεως παρουσιάζουσιν αἱ κατακόμβαι τῆς Μήλου, μάλιστα δ' αἱ τοῦ Ἀγίου Ἰανουαρίου ἐν Νεαπόλει, ὧν εἰκόνα παρέχομεν ὑπ' ἀριθμὸν 2. Εἰς τὰ πλάγια τῶν στοῶν ὄρουσον ἐπιμήκεις (loculi) κόγχας ἢ μετὰ ἡμικυλινδρικής ὀροφῆς (arcosolia) (εἰκ. 3), εἰς πολλὰς ἐπαλλήλους σειράς, μήκους ἀναλόγου τοῦ σώματος ὅπερ ἔμελλε νὰ κατατεθῇ

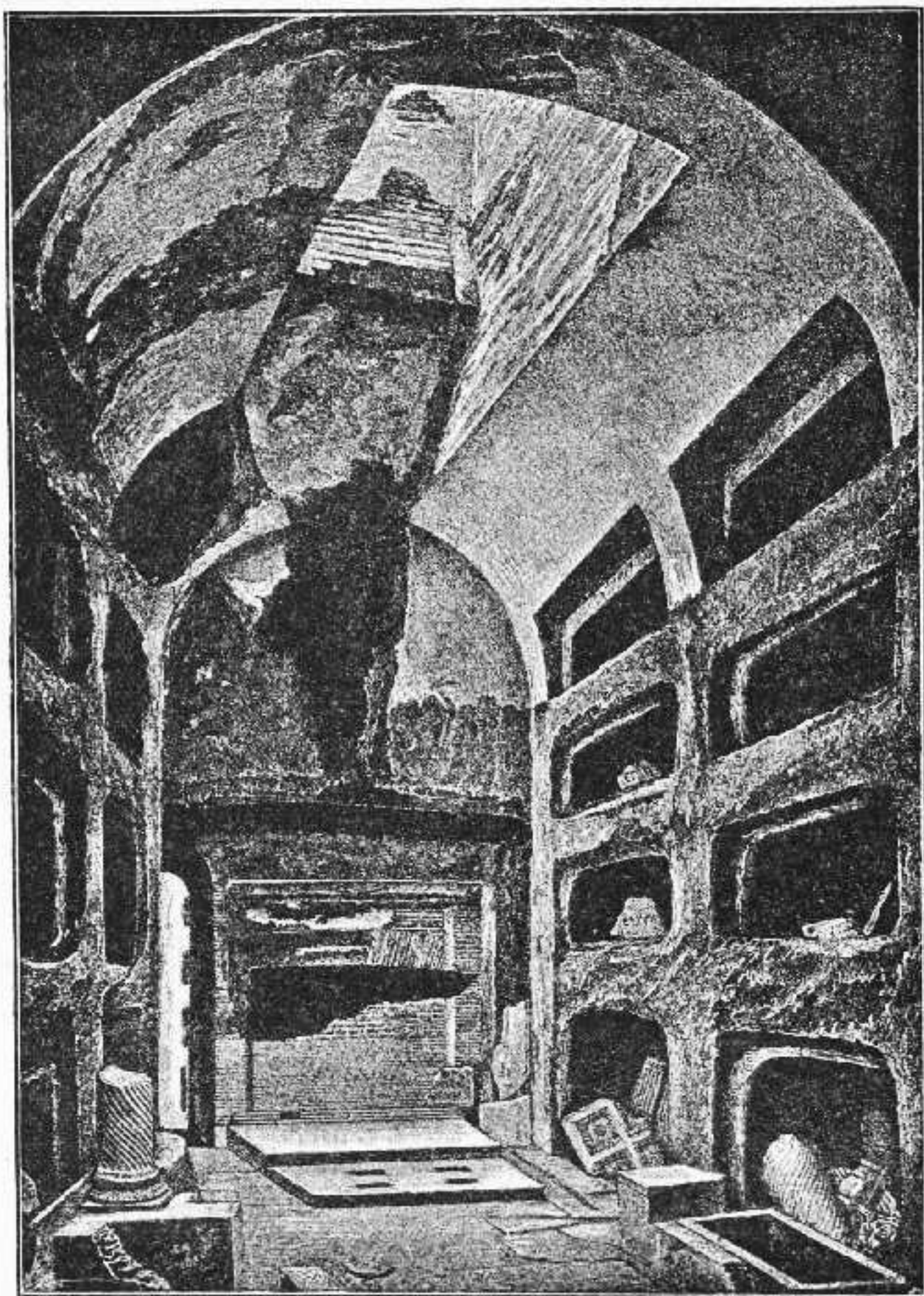

Εἰκ. 3. Ἐπιτομή στοᾶς τῶν κατακομβῶν Ἀγίου Καλλίστου (Schullze).

ἐκεῖ, τὸ ἄνοιγμα δ' ἐκλείετο εἴτα διὰ πλακὸς μαρμάρου ἢ διὰ μεγάλης πλίνθου ὀπτῆς. Ἐπὶ τοῦ πώματος τούτου ἐχαράσσετο ἀπλῆ τις ἐπιγραφή, δηλοῦσα τὸ ὄνομα τοῦ θανόντος καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ θανάτου αὐτοῦ, συχνάκις δὲ προσετίθετο ἡ φράσις ἐν εἰρήνῃ, ὅταν δὲ ὁ νεκρὸς ἦτο ἐκ τῶν θυμάτων τῶν διωγμῶν προσεγράφετο ἡ λέξις μάρτυς. Ἐπὶ τῶν πλακῶν τούτων ὡσαύτως ἐχαράσσοντο καὶ τὰ ποικίλα ἐκεῖνα συμβολικὰ χαράγματα, τὰ ὡς εἰπεῖν ἱερογλυφικά, δι' ὧν ἐν μυστικῇ σημασίᾳ ἐξεφράζοντο τῶν πρώτων χριστιανῶν αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις. Παρὰ τὰς πλάκας τῶν κογχῶν ἐτοποθέτουν ἢ ἀνήρτων λυχνοὺς πηλίνους ἢ χαλκοὺς ποικίλων σχημάτων, φέροντας, κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ χρόνους, μονογραφήματα τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ. Δι' αὐτῶν ὅχι μόνον ἐφωτίζοντο αἱ στοαί, ἀλλ' ὑπομιμνήσκετο συγχρόνως τοῖς πιστοῖς ἡ μέλλουσα ἀνάστασις τῶν νεκρῶν.

Ὅ,τι δὲ μαρτυρεῖ τὴν ἐπελθοῦσαν μετατροπὴν ἐν τῇ ἐν Ῥώμῃ χρι-

στιανικῇ ἐκκλησίᾳ εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιθυμῶν ἐπιγραφῶν· ἐνῶ αἱ ἀρχαιότεραι εἶναι συνήθως ἐλληνιστὶ γεγραμμέναι, αἱ τῶν τελευταίων

Εἰκ. 4. Ἡ ἐν Ἀγίῳ Καλλίστῳ αἴθουσα τῶν Ποντίων (*cubiculum pontificium*). (Sybel).

χρόνων εἶναι πᾶσαι λατινιστί, καταστάσης τῆς ξένης τὸ πρῶτον λατρείας ἔθνικοῦ τῶν Ῥωμαίων θρησκευματος.

Εἰς πολλάς τῶν κατακομβῶν εὑρηνται χώροι εὐρεῖς ὅπως οὖν, συνήθως τετραγωνικοὶ (cubicula), ἔχοντες περίξ τάφους εἴτε τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, εἴτε μαρτύρων, εἴτε συνηθέστερον μελῶν θρησκευτικῆς τινος ἐταιρείας. Ἀριστον ὑπόδειγμα τοιοῦτου διαμερίσματος εἶναι τὸ ἐν ταῖς κατακόμβαις τοῦ Ἀγίου Καλλίστου λεγόμενον cubiculum pontificium (εἰκ. 4), βάθους 4,50 καὶ πλάτους 3,50, ἐν ᾧ ἐτάφησαν οἱ ἐπίσκοποι Ῥώμης Οὐρβανὸς (222—230), Ἀντέρως (235—236), Φαβιανὸς (236—250), Λεύκιος (253—254), Εὐτυχιανὸς (275—283, πιθανώτατα δὲ καὶ Εὐστῶς ὁ Β' (257—258). Ὡσαύτως εἰς πολλάς ἐκ τῶν κατακομβῶν εὑρηνται αἰθουσαι ἀρκούντως εὐρεῖαι, αἵτινες ἐχρησίμευον πρὸς τέλεσιν ἱερουργίας, διότι καίτοι κυρίως ἐν τῇ πόλει ἐτέλουν οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν ἐν ἰδιωτικαῖς οἰκίαις, ἐν τούτοις ἀπὸ τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος συνείθιζον νὰ συνέρχωνται προσευχόμενοι παρὰ τοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Κυρίως συνήρχοντο κατὰ τὰς ἐπετεῖους τοῦ θανάτου τῶν μαρτύρων, ὧν ἐώρταζον τὴν μνήμην ποιοῦντες κοινὰ γεύματα, τὰς καλουμένας ἀγάπας. Εἰς τὰς ἐν ταῖς κατακόμβαις συναθροίσεις συνετέλεσαν καὶ οἱ γενόμενοι ὑπὸ τῆς πολιτείας διωγμοὶ κατὰ τοῦ νέου θρησκεύματος, ἐξ οὗ παρέστη ἀνάγκη μεγάλων ὑπογείων ἱερῶν. Κοινότερον ταῦτα ἀπετελοῦντο ἐκ δύο συνεχόμενων αἰθουσῶν κειμένων ἑκατέρωθεν στοᾶς· ἡ μία τούτων προώριστο διὰ τοὺς ἄνδρας, ἡ δ' ἑτέρα διὰ τὰς γυναῖκας. Τὸ βῆμα ἀντικαθίστα ὁ τάφος μάρτυρός τινος, παρ' ὃν ἔκειτο ὁ βωμὸς συνήθως φορητός. Πρὸς φωτισμὸν καὶ ἀερισμὸν εἰς πολλοὺς τῶν τοιούτων ἀπλῶν ναῶν ἤνοιγον φεγγίτας (luminaria) ἐν τῇ ὀροφῇ. Τὰ ὑπόγεια ταῦτα ἱερά, μετὰ τῶν τάφων οὗς περιέκλειον, ἀπέβησαν ἀντικείμενα τοῦ σέβασμοῦ τῶν πιστῶν, καὶ βραδύτερον, ἀφ' οὗτοι αἱ κατακόμβαις ἔπαυσαν νὰ ᾧσι κοιμητήρια.

Πρὸς κατασκευὴν τῶν τοσοῦτον πολυπλόκων διαδρόμων, στοᾶν καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἀπειροπληθῶν τάφων ἤδη ἐνωρὶς ἐσχηματίσθη παρὰ τοῖς χριστιανοῖς ἰδίον σῶμα, οἱ καλούμενοι κοπιαταὶ ἢ fossores (εἰκ. 5), οἵτινες κατὰ τὴν Γ' ἰδίᾳ ἑκατονταετηρίδα ἀπετέλουν πολυάριθμον συντεχνίαν μὴ καταργηθεῖαν εἰμὴ ὅτε ἔπαυσεν ἡ συνήθεια τῶν ὑπογείων νεκροπόλεων.

Εἰκ. 5. Τοιχογραφία κοπιατοῦ ἐξ Ἀγίου Καλλίστου (Schultze).

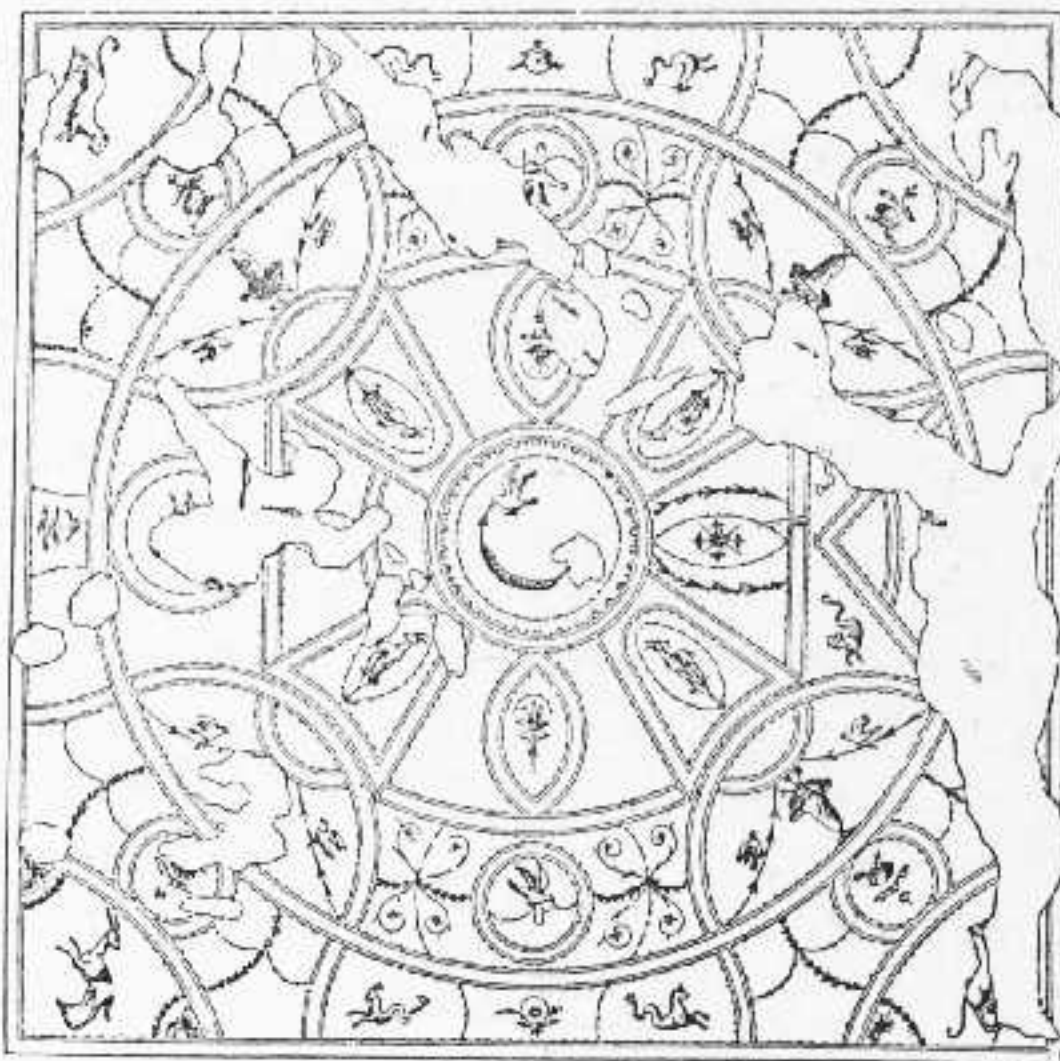
Τοιαῦτα ἐν συντόμῳ εἶναι τὰ κοιμητήρια ἐν οἷς περιεσώθησαν τὰ πρῶτα ἔργα τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ τέχνη αὕτη μὴ ἔχουσα ἴδιον σύστημα καὶ ἴδιον τρόπον ἐν τῇ ἐκτελέσει εἶναι ἀπλῶς κλάδος τοῦ λεγομένου γραικορωμαϊκοῦ ρυθμοῦ, ὡς ὠνομάσθη ὁ προκύψας ἐκ τῆς ἀναμίξεως στοιχείων ἀνομοίων, τοῦ ἐλληνικοῦ ἰδανισμοῦ καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς πραγματικότητος. Τοῦ ρυθμοῦ τούτου ἔργα ὅτε ἀνεφάνη ὁ χριστιανισμὸς εὐρίσκοντο εἰς πάσας σχεδὸν τὰς χώρας τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μαρτυροῦντα τὴν ὁσημέραι αὐξοῦσαν παρακμὴν ἐν τῇ τέχνῃ. Εἶχον παρέλθει οἱ χρόνοι τῶν θαυμασίων μνημείων τῆς ἐλληνικῆς σμύλης καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ χρωστήρος, καίτοι δ' οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες τεχνῖται διετήρουν ποῖόν τι αἶσθημα τοῦ καλοῦ, ἐν τῇ ἐκτελέσει ὁμῶς τῶν ἔργων αὐτῶν ἦσαν μέτριοι.

Ὁ χριστιανισμὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀρχαῖον θρησκευμα τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων, ἦτο ὑπὸ τινὰ ἔποψιν ἀλλότριος τῶν ἔργων τῆς τέχνης, καταδικάζων ὡς καὶ ὁ μωσαϊκὸς νόμος τὰ ὁμοιώματα. Οἱ κορυφαῖοι τῶν κηρύκων τοῦ νέου θρησκευμάτος ἐβδελύσσοντο τὰς τέχνας ἐκεῖνας ὧν ἔργον ἦτο ἡ ἀναπαράστασις τοῦ Θεοῦ ὑπὸ μορφῇ ἡδυπαθῇ καὶ θελκτικῇ, ἀλλ' οἱ λαοὶ οὕς βαθμιαίως ἀπέσπων ἀπὸ τῶν βωμῶν τῶν ἀρχαίων θεῶν δὲν ἠδύναντο νὰ λησμονήσωσι τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους δι' ὧν μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου ἐγνώριζον νὰ σέβωσι τοὺς θεοὺς, καὶ ὑποτασσόμενοι εἰς τὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπόθουν νὰ ἰδῶσιν αὐθις ὑπὸ μορφῇ αἰσθητῇ τὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας αὐτῶν. Ἐντεῦθεν ἡ τέχνη ἤρξατο κατὰ μικρὸν ἐπικρατοῦσα. Τὸ πρῶτον οἱ πιστοὶ προέβησαν δειλῶς εἰς τὴν ἀπεικόνισιν ἀπλῶν συμβόλων ἐχόντων μυστικὴν σημασίαν, ἐνθαρρυνόμενοι δὲ βαθμηδὸν προέβησαν εἰς σαφεστέραν ἐκδήλωσιν τῶν πόθων αὐτῶν καὶ τῶν ἐλπίδων.

Ἐν τῇ τέχνῃ ταύτῃ τῇ ἀρχαίᾳ ὡς καὶ ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐθνικῇ, ἥς διέφερε μόνον κατὰ τὰ ἀντικείμενα ἅτινα ἀπεικονίζε, παρατηρεῖται ἡ προϊοῦσα κατὰπτωσις, βραδεῖα τὸ πρῶτον, ῥαγδαία δὲ καὶ ἐντελὴς ὕστερον. Ἐνῷ τὰ τῆς Α' καὶ τοῦ πλείστου τῆς Β' ἑκατονταετηρίδος χριστιανικὰ ἔργα εἶναι ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν πολλοῦ λόγου ἄξια, τὰ μεταγενέστερα ἀποβαίνουσιν ἀπειρόκαλα καὶ βάνανσα, μαρτυροῦντα ἐναργῶς τὴν καθόλου ἐπελθοῦσαν ἐν τῇ αὐτοκρατορίᾳ παρακμὴν.

Ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν κατακομβῶν πλὴν τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων ἀπαντῶσιν ἐν μεγάλῃ πληθύνει καὶ ἄλλα καθαρῶς διακοσμητικά. Τὰ ἀρχαιότατα καὶ κάλλιστα ὑποδείγματα τοιαύτης διακοσμήσεως

ἀνάγονται εἰς τὴν Α' ἑκατονταετηρίδα, γενομένης χρήσεως αὐτῆς εἰς τὰ ὀροφώματα τῶν ὑπογείων δωματίων (cubicula) πλουσίων οἰκογενειακῶν τάφων. Ἐξέλεγον δὲ πρὸς τοῦτο θέματα τῆς ἀρχαίας διακοσμητικῆς γραφικῆς ἐξ ἐκείνων ἅτινα δὲν προσέκρουον εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς τοῦ χριστιανισμοῦ. Τοιούτη διακόσμησις οὐδὲ ἔχως παρουσιάζουσα χριστιανικῆς ιδέας εἶναι ἢ ἐν τῇ εἰκόνι 6 δημοσιευομένη ἐκ τῶν κατακομβῶν τοῦ ἁγίου Ἰανουαρίου ἐν Νεαπόλει. Τὸ ὅλον τῆς συνθέσεως ταύτης ἀποτελεῖται ἐκ κύκλων, ἡμικύκλων καὶ ποικίλων ἄλλων σχημά-

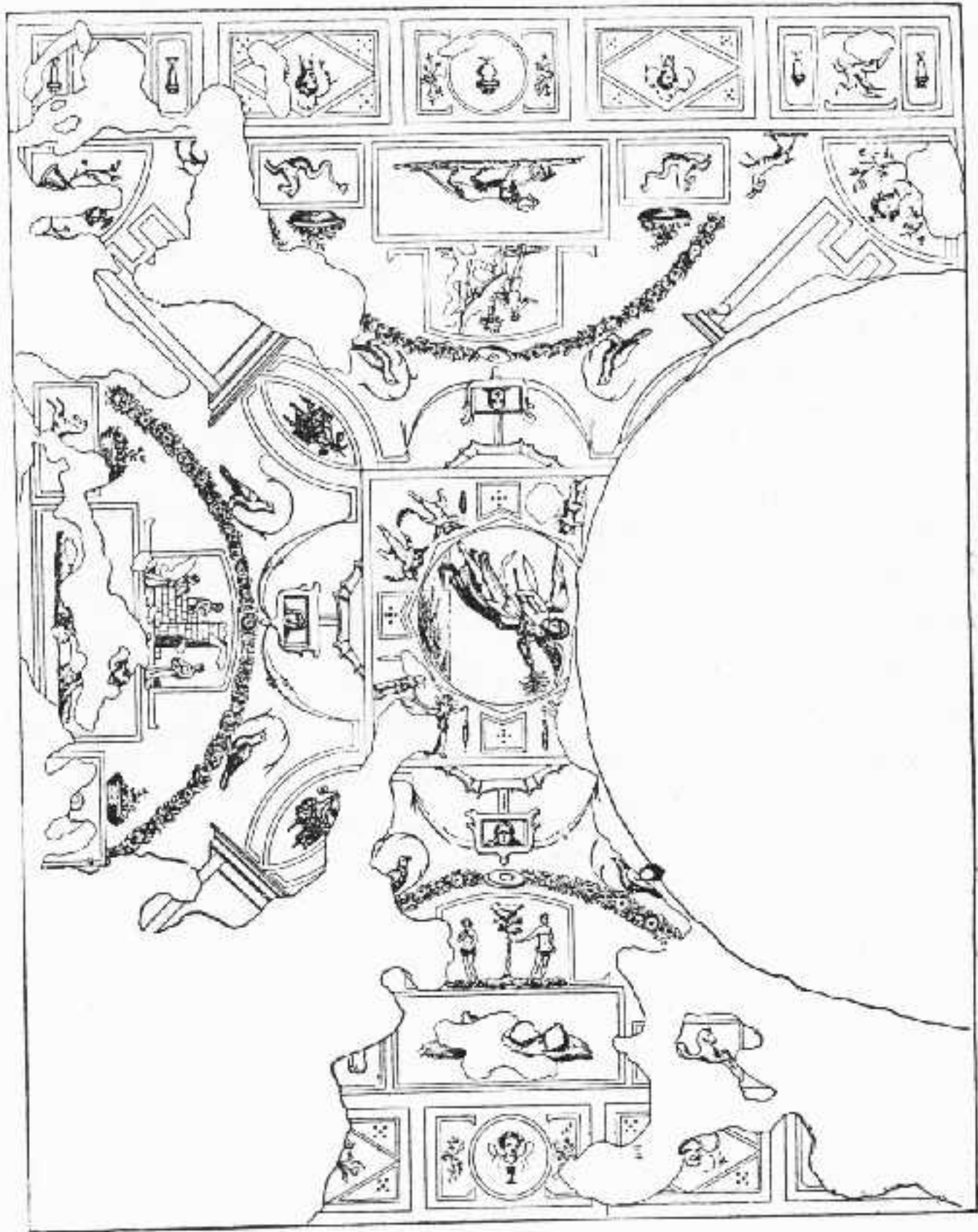

Εἰκ. 6. Τοιχογραφία ἐκ τῶν κατακομβῶν τοῦ ἁγίου Ἰανουαρίου (Schultze).

των συμμετρικῶς καὶ μετὰ περισσῆς καλαισθησίας διατεθημένων καὶ λεπτότατα διηνησιμῶν. Ἐν τοῖς διαστήμασι παρεντίθενται εὐστοχώτατα εἰκόνες διάφοροι ἀποτελοῦσαι ἁρμονικώτατον σύνολον. Ἐν τῷ κεντρικῷ μικροτέρῳ κύκλῳ εἰκονίζονται δύο περιστεραι φέρουσαι ἡμιστέφανον (guirlande), πέριξ δὲ ἐναλλάξ εἰκόνες αἰγῶν καὶ ἀνθέων· εἰς εὐρυτέραν περιφέρειαν εὗρηνται δοχεῖα μετ' ἀνθέων, πτηνὰ, ἱπποκάμπαι· ἐν δὲ ταῖς γωνίαις ἐναλλάξ ἀνὰ εἰς πάνθηρ καὶ εἰς αἰγῶν. Τὸ ὅλον τῆς τοιχογραφίας ταύτης ἔχει τι τὸ ἄκρως φαιδρὸν καὶ χαρίεν ἀνακαλοῦν εἰς τὴν μνήμην ἀναλόγους πομπικὰς παραστάσεις τῶν μυστηρίων

τοῦ Διονύσου¹. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διακοσμήσεως τῶν τάφων διετη-
ρήθη μέχρι τέλους περίπου τῆς Β' ἐκατονταετηρίδος ἀπαντῶν μάλιστα
ἐν Νεαπόλει καὶ Ῥώμῃ. Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ τεχνῖται ἔχοντες πρὸ

Εἰκ. 7. Τοιχογραφία ἐν τῶν καταστροφῶν Ἁγίου Ιωαννοῦ (Schultze).

αὐτῶν τοσοῦτον πλοῦτον διακοσμητικῶν θεμάτων τῆς ἀρχαίας γραφι-
κῆς, μὴ δυνάμενοι δ' εἰσέτι νὰ ἐπινοήσωσι πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτῶν
ἴδια θέματα, ἤρκοῦντο ἀντιγράφοντες ἐκ τῶν ὠραίων ἐκείνων προτύπων
ὅσα δὲν προσέκρουαν πρὸς τὴν σεμνότητα τοῦ νέου θρησκευματος. Βρα-

¹ Schultze, Archäologie der altchristlichen Kunst σελ. 165.

δύτερον προέβησαν κατά τι καὶ ἐν τῇ διακοσμήσει ταύτῃ ἐγκατέμιξαν εἰκονίδια τινα ἔχοντα καθαρῶς χριστιανικὸν χαρακτῆρα. Λαμπρὸν τοιαύτης μικτῆς συνθέσεως ὑπόδειγμα παρέχουσιν ὡσαύτως αἱ κατακόμβαι τῆς Νεαπόλεως. Ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 7 δημοσιευομένῃ τοιχογραφίᾳ μεταξὺ τῶν ποικίλων εἰκόνων, τῆς ἐν τῷ μέσῳ Νίκης, ἐρωτιδέων, ψυχῶν, προσωπίδων, πτηνῶν κτλ. εὑρηνται καὶ τέσσαρες σκηναὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὧν μία ἐγένετο ἐξίτηλος. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ῥώμῃ παραπλήσια θέματα, δένδρων, ἀνθέων, πτηνῶν, ἐρωτιδέων κτλ. εὑρηνται ἐν μεγίστῃ πληθύνει· τὰ ἄριστα τούτων περιέχουσιν αἱ κατακόμβαι τοῦ Ἁγίου Καλλίστου. Δεῖγμα ἐξ αὐτῶν παρέχει τὸ χαρίεν κόσμημα τὸ ἐν τῇ εἰκόνι 8.

Αἱ διακοσμητικαὶ αὗται συνθέσεις ἔχουσιν ἰδιάζουσαν σημασίαν, διότι μαρτυροῦσιν ὅτι ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν νεκρικῶν αὐτῶν μνημείων οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ διετήρουν τὰ αἰσθήματα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, ἥτις ἀπέφυγε ν' ἀπεικονίζῃ ἐπὶ τῶν τάφων πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ προξενήσῃ εἰς τὸν θεατὴν θλίψιν καὶ ἀπογοήτευσιν. Τὸ θέλγητρον ὅπερ ἐπιπνέει ἐπὶ τοῦ διακόσμου τῶν φατνωμάτων ἐν ταῖς κατακόμβαις εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐν ταῖς πομπηιαναῖς γραφαῖς, πρὸς ὅς ἔχει ὁ διάκοσμος οὗτος μεγίστην ἀναλογίαν καὶ ὁμοιότητα.

Εἰκ. 8. Κόσμημα ἐξ Ἁγίου Καλλίστου (Schultze).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ θέματα τὰ ἔχοντα θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, ἡ ἀρχέγονος χριστιανικὴ τέχνη τὸ πρῶτον περιορίσθη, ὡς προείπομεν, εἰς τὸν συμβολισμὸν ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτοῦ σημασίαν, εἰκονίσασα δι' ἱερογλυφικῶν ὡς εἰπεῖν διάφορα ἀντικείμενα μυστικῆς σημασίας. Τοιαῦτα μυστικὰ σύμβολα ἐν ταῖς κατακόμβαις εὑρηνται πολυάριθμα. Σπουδαιότατον καὶ συχνότατον τούτων εἶναι ὁ ἰχθύς, ἐν ᾧ οἱ πιστοὶ διέβλεπον εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ· τὰ γράμματα τῆς λέξεως ταύτης ἀποτελοῦσι τ' ἀρχικὰ τῶν λέξεων Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ. Ἐκ τῶν ἄλλων συμβόλων ἄξια μνείας εἶναι ὁ ἄμνός παριστώμενος ὑπὸ διαφόρους τύπους, ἡ ἄμπελος καὶ ὁ λέων, ἀναφερόμενοι εἰς τὸν Χριστόν, ἡ περιστερά, ἡ δορκάς, ἡ ἄγκυρα, ὁ ἀετός, ἡ λύρα ἀναφερόμενα εἰς τοὺς πιστοὺς, τὴν ἐκκλησίαν κ.τ.λ.

Καὶ ἐν ταῖς πρώταις δι' ἀπεικονίσεσι σκηνῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ δόγματα τῆς νέας πίστεως ἐπικρατεῖ ὁ συμβολισμός. Συχνότερον πάσης

ἄλλης παραστάσεως εἰκονίζεται ἡ ἀνάστασις ὑπὸ διαφόρους τύπους. Ταύτην συμβολίζει σαφέστερον τὸ θαῦμα τοῦ Ἰωνᾶ καθημένου ὑπὸ τὴν σκιὰν τῆς καλοκύνθης (εἰκ. 9), καταβροχθιζομένου ὑπὸ τοῦ κήτους καὶ ἐξερευγομένου εἰς τὴν ἀκτὴν. Ὡσαύτως δὲ τὴν ἀνάστασιν συμβολίζει καὶ ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου· ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιστάσεων αὐτῆς ὁ Λάζαρος εἰκονίζεται περιβεβλημένος διὰ ταινιῶν δίκην μομίας, ἐγειρόμενος ἐκ τοῦ τάφου ἐνῶ ὁ Ἰησοῦς ἐγγίζει αὐτὸν διὰ μικρᾶς ῥάβδου.

Ἄλλαι συμβολικαὶ παραστάσεις εἶναι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εὐχαριστίαν καὶ ἐκεῖνο μὲν εἰκονίζεται διὰ τοῦ θαύματος τοῦ

Εἰκ. 9. Δεομένη, Δανιήλ, Ἰωνᾶς.

(τοιχογραφία Ἀγίου Καλλίστου) (Schultze).

Μωϋσέως πλήστοντος διὰ τῆς ῥάβδου τὸν βράχον, ἐξ οὗ ῥέει ὕδωρ, ὅπερ πίνουνσιν ἄλλοι παρ' αὐτῷ ἱστάμενοι· τὴν δ' εὐχαριστίαν συμβολίζει ὁμας ἀνθρώπων, συνηθέστερον ἐπτά, καθημένων περὶ τράπεζαν ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖνται ἄρτοι καὶ ἰχθύες, τὸ κοινότερον σύμβολον τοῦ Σωτῆρος. Ὡσαύτως συμβολικὴν σημασίαν ἔχουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ Δανιήλ ἐν τῷ λάκκῳ τῶν λεόντων (εἰκ. 9) καὶ ὁ πολλαπλασιασμός τῶν πέντε ἄρτων. Πλὴν δὲ τούτων παρέστησαν καὶ πολλὰς ἄλλας σκηνὰς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς ἃς διέβλεπον συμβολικὴν σημασίαν. Τοιαῦται εἶναι συνηθέστερον ἐκ μὲν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὕα, Ὁ Νῶε ἐν τῇ Κιβωτῷ, Ἡ θυσιὰ τοῦ Ἀβραάμ, Οἱ τρεῖς παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ· ἐκ δὲ τῆς Καινῆς Διαθήκης Ἡ προσκύνησις τῶν Μάγων, Ὁ ἐν